

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

О. Є. Музично

КОЗАЦТВО У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У XVI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.: СТАН ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

В статті висвітлено основні підходи до вивчення проблеми ролі козацтва в процесі формування української самосвідомості (ідентичності) в XVI — першій половині XVII ст. Проаналізовано думки щодо цієї проблеми представників української історіографії XVIII — початку XX ст. та провідних сучасних спеціалістів: Н. Яковенко, В. Смоля, В. Степанкова та інших. Зазначено, що поступ у подальших дослідженнях буде відбуватися перш за все шляхом узгодження теоретичних аспектів даного питання.

Історіографічний доробок у вивченні українського козацтва на сьогодні складає сотні книжок та статей, що відображають не тільки авторські позиції, але й концепції різних національних історичних шкіл. Історія українського козацтва посіла центральне місце в українській історіографії. Протягом XVIII–XX ст. неодноразово змінювалася парадигма досліджень, нагромаджувався фактичний матеріал, висувалися на перший план чи тимчасово відходили на другий різноманітні теоретичні та практичні аспекти теми. На тлі неослабного інтересу до козацької проблематики, в умовах сучасної модернізації української історичної науки, жвавих дискусій навколо подальших шляхів розвитку української нації, додаткових стимулів для вивчення набуває питання про роль козацтва у процесі становлення українського народу. Не претендуючи на вичерпність, в даній статті ставимо за мету визначити основні підходи до вивчення цієї проблеми, підсумувати сучасний стан її розробки та окреслити можливі перспективи у подальших дослідженнях.

На початку XVIII — першій половині XIX ст. проблема ролі козацтва у процесі становлення українського народу не була виокре-

млени із загального потоку авторських роздумів переважно над причинами виникнення козацтва та козацьких повстань, перебігу Визвольної війни. Давалася взнаки невиробленість термінології та методології досліджень питань, пов'язаних з етногенезом та націогенезом українців. Переважно в трактуванні різних аспектів козацької проблематики панували патетичні та романтичні метафори. Г. Граб'янка, С. Величко, автор "Історії Русів" та інші ототожнювали інтереси козацтва та поспільства України у протистоянні з поляками. Козацтво, хоча й визнавалося специфічним станом українського суспільства, навіть інколи іноетнічного походження (хозари), на думку цих авторів, уособлювало український народ, переймаючись його інтересами, свідомістю. Підкреслювалося, що ця єдність пролягала перш за все по лінії спільної православної релігії, її захисту від зазіхань іновірців.

Підходи авторів початку XVIII — першої половини XIX ст. переважно успадкували представники народницького напрямку української історіографії середини XIX — початку XX ст.: М. Костомаров, Д. Яворницький та В. Антонович. М. Костомаров запально полемізував з П. Кулішом та С. Соловьевим, які заперечували думку про козацтво як виразника народних інтересів і вважали їх "бандами розбишак". Спираючися перш за все на народні думи, він вважав, що народ ототожнював поняття свободи з козацтвом, визнавав їх за народ на протигагу панам, що втратили живий зв'язок з народною масою. Самі ж козаки, навіть здобуваючи привілеї, боролися за інтереси решти народу. "Ця єдність у прагненнях народа і створювала його силу, що дуже добре усвідомлював й сам народ", — наголошував історик Ч. На його думку, козаком був будь-який українець. Очевидно, що така ідеїчна картина часто суперечила конкретно-історичним даним, особливо щодо сприйняття козаками решти народу. Тому не дивно, що в іншій статті історик, суперечачи собі, зазначав, що "ще до Хмельницького у Південній Русі існувала розбіжність між козацтвом (військовим станом) і посполитими... Вже проявлялася неприязнь між цими станами; козак вважав себе шляхетною людиною, а посполитого називав підлим; але оскільки козацтво виникло з посполитих і поповнювалося ними, то посполиті вважали себе рівними козакам" ². Тільки спільний ворог — поляки — тимчасово викликали солідарність між цими станами. Отже, визнаючи стану розбіжність між українцями, М. Костомаров показував, що процес національної консолідації в Україні XVI-XVII ст. йшов більш звивистими стежками, ніж у напрямі злиття в одну православну масу.

Відправним пунктом у підході до даної проблеми для В. Антоновича була його відома теза про "три національні типи народні", де наголошувалося, що українцям, на відміну від поляків і росіян, влас-

тиве тяжіння до демократичного общинно-вічового устрою. У рамках цієї концепції, подібно до М. Костомарова, він зобразив козацтво виразником ідеї українського демократизму. Історик відзначив взаємне тяжіння козацького та селянського стану, постійну солідарність козацтва з селянами. "Провадити ті національні принципи, яких не можна було виявити на Україні, для народу стало можливим тільки на Запорозжі", — наголошував історик. Боротьбу між поляками та українцями він вважав не становою, а національною, адже боролися ідея привілейованості проти ідеї рівності³. Характерно, що В. Антонович впадав у ті ж протиріччя, що і його попередник. Революцію Наливайка він не вважав справжнім народним ділом. Таким чином, виходило, що єдина козацько-українська спільнота утворилася у відносно короткий час у першій половині XVII ст. Проте, він зазначав, що "народ за Хмельницького не був готовий до політичного життя, культура народу стояла дуже низько"⁴. В такому разі, виникали запитання: чи могла бути в такій масі чітко сформульована та передана козакам ідея демократизму? наскільки козаки рахувалися з народом?

Однозначнішим у своїх формулюваннях був Д. Яворницький. На його думку, "запорозькі козаки завжди відчували симпатію до всіх завітів простого українського народу і завжди твердо стояли за предківську віру і малоросійську народність"⁵. З початку 17 ст. козаки взяли на себе обов'язок захисників віри та вітчизни, в очах своїх одноплемінників стали лицарями церкви, правди і честі⁶. Як і В. Антонович, механізм виникнення цієї єдності він вбачав у "етнографічній особливості південноруської народності — тяжіння до общинно-вічового устрою".

Найгрунтовніше в українській історіографії другої половини XIX — початку XX ст. роль козацтва в процесі формування українського народу висвітлив М. Грушевський. Видатний історик в цілому прийняв підхід своїх вчителів М. Костомарова та В. Антоновича, але намагався показати конкретніші механізми зростання козацьких інтересів з інтересами решти українського народу, етапи цього процесу. М. Грушевський вперше включив це питання до ширшого контексту громадського руху в Україні у XVI — першій половині XVII ст., таким чином виразніше наголосивши на соціально-культурному чиннику. На думку вченого, козацтво спочатку свого існування мало переймалося народними інтересами, але, наприкінці XVI — першій половині XVII ст. громадський рух в Україні, спрямований перш за все на захист православної церкви, як виразника української національності, закономірно захопив й козацтво. На чолі козацтва стояла українська інтелігенція, "що на своїх плечах виносила національну справу свого народу"⁷. На відміну від В. Антоновича, за від-

правний пункт цього процесу він брав повстання С. Наливайка. Іс-торик наголошував, що козацтво стало зв'язуючою ланкою між українською шляхтою та селянством, обручем, що скріпив "розсіпану українську народність". Новизною відзначалася теза М. Грушевського про те, що ця єдність з рештою народу в питаннях релігійно-національних не значила спільності у питаннях соціально-економічних⁸. Думки М. Грушевського вплинули й на позицію істориків, яких традиційно відносять до державницького напрямку української історіографії та істориків з української діаспори. Вирішальна роль козацтва у процесі становлення української національної ідентичності, як підсумок історіографії XVIII — початку XX ст., відбилася у виділенні "козацької доби" української історії.

Привнесення нових рис у дослідження питання, що є об'єктом розгляду даної статті, у XX — на початку XXI ст. пов'язано з термінологічними та методологічними змінами в історіографії. В першу чергу йдеться про намагання розрізнити поняття "народ" та "нація", включити їх до рамок стадіального розвитку певної спільноти.

Радянські дослідники намагалися дотримуватися концепції про стадіальність розвитку етносів за схемою етнос — народ — народність — нація. В цьому полягала найоригінальніша риса (разом з більшим наголосом на соціально-економічних інтересах, на відміну від релігійно-національних, та на тяжінні українського народу та його авангарду — козацтва — до російського народу) радянської історіографії стосовно питання про місце козацтва в етно-національних процесах в Україні у XVI — першій половині XVII ст. Це показала дискусія, що розгорнулася на шпальтах "Українського історичного журналу" наприкінці 1965 — на початку 1966 років. Її учасники О. Апанович, І. Крип'якевич та І. Бойко в цілому погодилися з тим, що наприкінці XVI — на початку XVII ст. відбувалося перетворення українського народу в націю, народної самосвідомості на національну, і відповідно козацтва на провідний виразник цього процесу, збройну силу українського народу⁹. Однак, подальша догматизація історіографії в СРСР не дозволила поглибити ці думки.

В українській діаспорі оригінальні думки були висловлені І. Лися-ком-Рудницьким. Розрізняючи зміст понять "народ" (етнічний) та "нація" (політичний), він вважав, що між ними нема хронологічної різниці. Нація існувала й у феодальному суспільстві, але охоплювала тільки вищі шари суспільства. Він не погодився з характеристикою козацької держави Б. Хмельницького як національної. На його думку, вона продовжувала залишатися становою, де провідне місце посіла козацька верства¹⁰. Водночас, історик заперечив думку американського дослідника козацтва 1970-х років Ф. Лонгворта, який вважав,

що національність була ретроспективно приписана українським козакам XVII ст., хоча немає свідчень того, що вони її усвідомлювали. На думку ж І. Лисяка-Рудницького, національний вимір боротьби козацтва з поляками існував, однак, у виразах певної історичної доби, як відбиття самоусвідомлення козаками та рештою українського населення окремішності від інших народів¹¹.

Сучасна історіографічна ситуація в Україні позначена "боями за історію" між прихильниками так званої "нормативної" ("канонічної" чи "офіційної") та "новаторською" ("ревізіоністською", "модерністською", "постмодерністською") течіями. Прибічники першої течії намагаються синтезувати підходи радянської та дореволюційної історіографії, продукуючи та відстоюючи, на думку своїх критиків, національні історичні міфи. В свою чергу, ці критики, представники другої течії, орієнтуються на здобутки західноєвропейської та американської історіографії, проголошують своїм завданням боротьбу проти історичних міфів, протиставляючи їм думки про нелінійність та неоднозначність історичного процесу¹². Не дивно, що проблема націотворчих процесів ранньомодерної доби і, зокрема, ролі в них козацтва зайняла поважне місце в цих дискусіях. На них також позначилося існування в українському суспільствознавстві, як й у світовому, двох напрямів щодо питання виникнення нації (в даному разі української), так званих "примордіалістів" та "модерністів" (прибічників відповідно раннього та новітнього походження української нації)¹³. Цей умовний поділ в цілому відповідає вищезазначеному.

Найповніше козацький компонент цих дискусій відбився у полеміці між професорами Н. Яковенко та В. Смолієм і В. Степанковим. Згідно концепції двох останніх вчених у 1648-1676 роках в Україні відбулася Національна революція, яку очолило українське козацтво. Відповідно, В. Смолій та В. Степанков вважають, що національна свідомість українського народу і особливо козацтва була вже досить розвинутою у середині XVII ст.¹⁴ Н. Яковенко рішуче заперечила такий підхід, як такий, що не відповідає тогочасним реаліям. На думку дослідниці, "ранньомодерне суспільство не знає романтичних концепцій "горизонтального народу" — з рівноправних і рівноцінних індивідів, яких об'єднує єдина усвідомлювана мета, єдині національні інтереси" і спільне уявлення про "національну державу" як найвище благо. Модель ранньомодерного "народу" вертикальна; вона спирається на традиційне членування суспільства на стани, прошарки, групи — кожне з власним світом цілей, інтересів та стратегій"¹⁵. Н. Яковенко вважає козацьку ідентичність лише одним з фрагментів багатьох ідентичностей українського суспільства того часу, наголошує на помилковості ототожнення всього що є українське з козацьким¹⁶.

Подібний підхід до проблеми демонструють сучасні закордонні українські дослідники Ф. Сисин та С. Плохій. Останній, зокрема, наголошує на розбіжності в ідеології козацтва та духовенства, розрив козаків із старокиївською традицією світської влади¹⁷. В Україні думки Н. Яковенко підтримують її учні, Г. Касьянов та деякі інші вчені. Проте, її критику не приймав хоча б частково В. Степанков. Позицію дослідниці він вважає продовженням концепції польських істориків про "домову війну", що заперечує національні прагнення українського народу¹⁸. Підхід В. Смоля та В. Степанкова розвинув відомий дослідник козацької історії В. Щербак. В монографії, що присвячена становленню козацького стану, у підрозділі з промовистою назвою "Козацтво — авангард національно-визвольного руху в Україні", він зробив такий висновок щодо ролі козацтва в українському культурно-національному піднесенні кінця XVI — першої половини XVII ст.: "виступивши авангардом національно-визвольного руху, козацтво не лише усвідомило себе окремим соціальним станом, а й репрезентувало поступ політичного мислення в історичній еволюції українського суспільства, що в свою чергу сприяло становленню національної свідомості"¹⁹.

Отже, проблема ролі українського козацтва в процесі формування української ідентичності не викликала великих розбіжностей у трактуванні серед українських істориків XVIII — початку XX ст. Панувала думка про козацтво, як основний виразник інтересів українського народу і водночас найважливіший фермент перетворення народу у націю завдяки створенню української національної держави. Усі історики, відстоюючи в тій або іншій формі ідею українського національного відродження фактично переносили його проекцію у минуле завдяки відповідній інтерпретації наявних джерел. При цьому вони мало переймалися відповідними протиріччями, що виникали за такого підходу. Ситуація змінилася в історичній науці сучасної української держави. Для певного кола дослідників завдання відстоювання національного відродження поступилося місцем суто сцієнцістським проблемам. В рамках такого підходу козацька історія піддається суттєвій деміфологізації, що викликає закономірний спротив в умовах невирішеності багатьох національних потреб українського народу. Досі актуальним залишається зауваження, що висловив наприкінці 1990-х років український історик О. Галенко, про те, що "корпоративна ідеологія та ментальність верстви, яка докорінно вплинула на українську історію, залишаються непізнаними"²⁰. Гостроту дискусіям надає й більша увага сучасних істориків до термінологічних та методологічних питань, що наврядчи піддаються чіткому та швидкому розв'язанню. Ситуацію ускладнює зміщення в деяких працях суто наукового

та моралізаторсько-патріотичного (дидактичного) підходів. Гадаємо, що в подальшому необхідною умовою для поступу у дослідженнях розглянутого питання є їхнє чітке розмежування. Дискусія в принципі не може остаточно припинитися з огляду на принципову складність проблеми визначення особливостей ментальності "мовчазної більшості" середньовіччя (подібно до проблеми етнічних процесів часів Київської Русі). Поступове зменшення накалу дискусій буде йти не тільки по лінії знаходження нових джерел, але й шляхом узгодження теоретичних проблем.

Примітки:

1. Костомаров Н. И. Письмо к издателю Колокола //Костомаров Н. И. Казаки. — М.: Чарли, 1995. — С. 403; Костомаров Н. И. Замечания на статью г. Соловьева "Малороссийское казачество до Богдана Хмельницкого " //Костомаров Н.И. Русские инородцы. — М.: Чарли, 1996. — С. 495-496.
2. Костомаров Н. И. Рецензия на "Чорную Раду"П. Кулиша //Костомаров Н. И. Русские иноро'дцыг. — М.: Чарли, 1996. — С. 449.
3. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні. — К.: Дніпро, 1991. — С. 17-19, 66, 70, 100.
4. Там само. — С. 122.
5. Яворницький Д. І. Історія козаків запорозьких. — К., 1990. — Т. 1. — С. 375.
6. Там само. — Т. 2. — С. 50.
7. Грушевський М. С. Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII віці //Грушевський М. С. Духовна Україна. — К., 1996. — С. 229.
8. Там само. — С. 237, 238.
9. Апанович О. М. Національно-визвольні війни в епоху феодалізму // Український історичний журнал. — 1965. — № 12; Крип'якевич І. П. До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI — на початку XVII ст. // Там само. — 1966. — № 2. — С. 82-84; Бойко І.Д. Ще раз про характер національно-визвольних воєн в епоху феодалізму // Там само. — С. 84-87.
10. Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу і нації//Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — К.: Основи, 1994. — Т. 1. — С. 16, 26.
11. Він же Дослідження з козацької історії//Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — К.: Основи, 1994. — Т. 1. — С. 55, 60.
12. Касьянов Г. "Націоналізація" історії: нормативна історіографія, канон та їхні суперники (Україна 1990-х) // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. — Львів, 2004. — С. 57-74, 69-70.
13. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. — К.: Либідь, 1999. — С. 264, 287-288.
14. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648/1676). — К., 1999. — С. 338.
15. Яковенко Н. У кольорах пролетарської революції // Український гуманітарний огляд. — К., 2000. — Вип. 3. — С. 76-77.

16. Яковенко Н. Ідентичність чи ідентичності, або про мозаїку українського простору XVII ст. // *Український гуманітарний огляд*. — К., 2002. — Вип. 8. — С. 52.
17. Плохий С. Между Киевом и Чигирином: украинское казачество в поисках столицы и идентичности // *Украина и соседние государства в XVII веке. Материалы международной конференции*. — Санкт-Петербург, 2004. — С. 125-145.
18. Степанков В. 1648рік: початок Української революції чи "домової війни" в Речі Посполитій? // *Україна в Центрально-Східній Європі*. — К., 2003. — Т. 3. — С. 369-414.
19. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст. — К., 2000. — С. 246.
20. Галенко О. Лук і рушниця в лицарській символіці українського козацтва: парадокси козацької ідеології і проблема східного впливу // *Medievalia ukrainica: ментальність та історія ідей*. — 1998. — Т. V. — С. 93.